

УДК 81'367.5: 81'37: 81'367: 811.161.2

Олексій Воробець

ПОШИРЮВАЧІ СЕМАНТИЧНОЇ МОДЕЛІ РЕЧЕННЯ:
СИНТАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено основні теоретичні й практичні положення щодо семантики та функції поширювачів структурної моделі речення з урахуванням композиційно-сислового функціонування в контексті, з опертям на синтагматичне переміщення значення.

Ключові слова: поширювач, модель, семантика, двоядерна предикативна система, речення, функція, семантична структура речення.

Традиційно під синтагматикою розуміють один із двох системних аспектів (поряд із парадигматикою) у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто закономірності сполучуваності мовних одиниць [16, 591].

У працях «Синтагматичне членування речення» (О.С. Мельничук) [13], «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці» (А.П. Загнітко) [9] та ін. розглядається порядок слів не тільки як граматична категорія, а як один з мовних засобів вираження смислової структури висловлення, поєднуючи ці питання з процесом вербалізації мисленнєвої діяльності у мовленнєвому акті, інші проблеми синтаксичних категорій (видова структура вербальних дієслів, видові кореляції, інтерпретація похідних граматичних категорій) із цього ракурсу та все ж питання щодо функціонування поширювачів залишається відкритим.

Синтагматичне членування є однією з двох взаємопов'язаних сторін внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, оскільки безпосередня функція синтагматичного членування полягає не в позначенні об'єктивних стосунків між елементами дійсного чи гаданого явища, про яке йдеться в реченні, а в реалізації тих загальних способів смислового членування, яких зазнає зміст кожного розгорнутого речення в процесі його формування [13, 431].

Характерно, що, описуючи семантичну і формально-граматичну будову речення, науковці звертались до різних ярусів організації реченнєвої структури. Відомі мінімальні двоярусні концепції, у яких виділяється позначуваний різними термінами ярус значення (смислу) і ярус синтаксичного оформлення [17; 1; 5; 2], та максимальні чотириярусні концепції, що включають власне-семантичний, формально-граматичний, семантико-синтаксичний і власне-комунікативний рівні. У пропонованій розвідці неелементарне речення із семантичного та функціонального плану вважається одиницею з багатоярусною організацією [4, 22]. Аналіз передбачає залучення двох ярусів: власне-семантичного (глибинного) та семантико-синтаксичного, основууючись ще й на функціональний потенціал поширювачів.

З огляду на те, що речення, його структура, яка утворює єдність поверхневого і глибинного змісту, є сферою функціонування синтаксично налаштованих елементів, а отже, багатоаспектною одиницею, де взаємодіють формальні, семантичні та синтаксичні ознаки реченнєвих сутностей,

поширювачі визначаються з погляду багатоаспектності речення, при цьому особлива увага приділяється власне семантико-синтаксичному виміру.

Українські вчені здебільшого інтерпретували предикацію насамперед як відношення між елементами речення (частіше за все між підметом і присудком), іноді це відношення іменували предикативністю. За О. О. Потєбнею, суть предикативності якраз і полягає у вираженні дієсловом-присудком енергії суб'єкта, який створює свою ознаку [15, 112].

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки спостерігаємо новітні концепції щодо аналізу предикативних відношень у структурній моделі речення, наприклад: Н. М. Костусяк зазначає, що граматичним категоріям як ядерним компонентам мовної організації властива внутрішня ускладненість, вияв якої полягає в їхній специфічній структурі, зумовленій розподілом функцій між певними формами [11, 19]. Також у цьому руслі доцільно зазначити, що, за теоретичною концепцією О. Г. Межова, мінімальна семантико-синтаксична одиниця як конструктивна одиниця синтаксису має такі основні диференційні ознаки: 1) входження в одиниці вищого рангу – речення або словосполучення; 2) категорійне значення «предметність – ознаковість»; 3) семантичну функцію; 4) морфологічне оформлення; 5) здатність до реалізації у формально-синтаксичних і комунікативних позиціях речення; 6) елементарність / неелементарність; 7) валентна / невалентна сполучуваність з предикатом; 8) активність / пасивність; 9) первинність / вторинність [12, 13].

У пропонованій теоретичній концепції кваліфікуємо поширювачі як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезу одного, двох чи більше компонентів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану [7, 134; 10, 240]. Наприклад: *Етимологія України – «україна», бо украдена в Індії, перенесена через гори й доли і гепнута тут* (Л. Костенко) – моделі поширювачів [Praep + S₆]¹ loc і [Praep + S₄ + S₄] loc; *Моя добра господиня, правда, дає мені рано і ввечері шклянку кави без хліба й цукру, але людина не може цим задовольнитися* (В. Підмогильний) – моделі поширювачів [Pron₁ + Adj₁ + S₁] obj, [Adverb + Adverb] temp та [Praep + S₂ + S₂] obj; *Триста років ходимо по колу* (Л. Костенко) – моделі поширювачів [Num₁ + S₂] temp та [Praep + S₃] obj.

Твердження К. Г. Городенської, згідно з яким адвербіальна синтаксема як вторинна предикатна одиниця складається з двох частин: трансформованого у морфологічний іменник вихідного предикатного слова із семантикою дії, процесу, стану та аналітичної синтаксичної морфемиприйменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями, з роками не старіє, а набуває все нових і нових відтінків. Трансформація тут спрямована на предикат простого речення, котрий із ядерної позиції переходить у периферійну, втра-

¹ Перелік умовних скорочень: Adj₁, Adj₂ ... Adj_x – відмінкові форми ад'єктивів; Adverb – прислівник, S₁, S₂ ... S_x – відмінкові форми субстантивів; Praep – прийменник (препозитив); Pron₁, Pron₂ ... Pron_x – відмінкові форми займенників; V – дієслово (вербатив).

чаючи при цьому свої залежні інтенції [8, 18]. Аналогічно можна розуміти ускладненість елементарного речення поширювальними компонентами, які власне і займають вивільнену ядерну позицію або принаймні беруть участь у її заповненні поряд із предикатом.

За загальною семантичною функцією – позначати певні конкретні явища об'єктивної дійсності – речення розглядають як лінгвістичний знак, що характеризується своїми структурними і функціональними ознаками, композиційно формуючись зі слів, словосполучень, синтаксичних засобів як цілісна структура [14, 18]. Компоненти, що поширюють структурну схему речення, за М. Я. Плющ, можуть видозмінювати і семантику речення в цілому [14, 19]. У процесі побудови реченнєвої одиниці беруть участь компоненти двох рівнів: по-перше, елементи вербального характеру, які інтерпретуються як готові одиниці для вираження предикативних відношень, по-друге, комплекси слів та окремі словоформи поширювального характеру як готові моделі частин речення, причому останні можуть або вписуватись у склад речення повністю, або видозмінюватись уже в його складі залежно від багатьох факторів семантичного та функціонального характеру. Отже, поширювачі семантичної моделі речення підпорядковуються або не підпорядковуються одному із компонентів вербального характеру, проте за будь-яких обставин не є простими для аналізу елементами, оскільки володіють специфічними інтенціями, власними реченнєвими зв'язками, перспективами комбінування і об'єднання між собою.

Проаналізуємо речення моделі поширювача [Praep + S₅] *Дядьки принишки, як часом соняшники під грозою* (В. Барка). Семантика ситуації: дія агенса відбувається всупереч спрямованій на нього потенційної дії природного явища-каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс; 2) дія агенса; 3) явище-каузатор; 4) дія каузатора; 5) причина – дія явища-каузатора. Поширювальний комплекс *під грозою* інтерпретує каузальне значення, накопичуючи потенційно основну предикацію: *Дядьки принишки, як часом соняшники* (основна предикація) + *Хтось (щось) знаходиться під грозою* (потенційно основна предикація) → *Дядьки принишки, як часом соняшники, оскільки знаходиться під впливом грози*. Поширювач *під грозою*, посідаючи правобічну фінальну позицію щодо вербального компонента, визначаємо як елемент двоядерної предикативної системи із реченнєвотвірним потенціалом.

У значенні причини ряду форм вирізняються інваріантний зміст, що об'єднує ці форми у відповідну підсистему, та варіантний зміст, який диференціює їх. Це означає, що майже кожна форма, спеціалізована на визначенні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини специфічний семантичний відтінок [3, 147].

Розглянемо також речення *Уже надвечір Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин* (О. Гончар) – модель поширювачів з темпоральною семантикою [Adverb] та з локативною семантикою [Praep + S₂]. Семантичний компонент *надвечір* виступає в ролі компонента предикативного центру, акумулюючи потенційно основну, здатну до самостійного функціонування: *Настав надвечір* (потенційно основна предикація) + *Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин* (основна предикація) → *Коли настав надвечір, Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин*. Темпоратив займає ініціальну позицію й служить виразником

конкретного моменту дії, який, з огляду на важливість інформативного наповнення, не підлягає заміні. Інший поширювач *біля елеватора* займає медіальну позицію і виступає виразником просторового положення, де відбувається дія над суб'єктом. Ці поширювачі залишається на межі між компонентом двоядерної предикативної системи і самостійною реченнєвою одиницею.

Смислову ситуацію у проаналізованих конструкціях можна зіставити із синтагматичним переміщенням значення, тобто «змінюю значення, при якому семантичні ознаки мовної одиниці передаються іншій одиниці, суміжній з даною в межах певної стабільної синтагми» [16, 591].

Однією із ключових характеристик поширювачів у семантичній структурі речення виступає різнополярне розміщення в текстовій площині (ініціальність, медіальність, фінальність), зокрема при ініціальній позиції, яка має сильне за своєю природою функціональне навантаження і супроводжується посиленням ядерної значущості досліджуваних компонентів, що переміщується із периферійного на центральне місце в ієрархічній побудові значеннєвого виміру в цілому [6, 200].

Щодо функціонального спрямування поширювальних компонентів, то доцільно згадати тезу І.Р. Вихованця: «носієм функції може бути будь-яка з синтаксичних одиниць (синтаксичне слово, словосполучення, речення), середовище функціонування яких – позамова ситуація» [3, 5]. З точки зору смислових функцій синтагматичного членування основну роль відіграє характер смислових відношень між співвідносними синтагмами. Під відношенням взаємності, на думку О.С. Мельничука, розуміється психічний процес пов'язування одного поняття чи сполучення понять як чогось нового для даної думки з іншим поняттям чи сполученням понять як уже наявних у думці [13, 440].

Отже, поширювачі структурної моделі речення функціонують як один із ядерних компонентів, насажений властивою йому семантикою, який позиціонуємо нарівні із предикатом та аргументом, враховуючи також функціональні інтенції досліджуваних поширювальних компонентів. Висвітлений синтагматичний аспект підтверджує виразність виділення компонентів поширювального характеру в загальній структурі речення, котра під час трансформаційних експериментів зазнає кардинальних змін як у плані композиції, так і в плані семантичного значення.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
2. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монографія] / В. В. Богданов. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та им. А. А. Жаднова, 1977. – 204 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – 2-е изд., дополн. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

6. Воробець О. Д. Постпозиція поширювача семантичної структури речення у лінгвістичному вимірі / О. Д. Воробець // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки : мовознавство. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун, 2015. – № 6 (307). – С. 12–16.
7. Воробець О. Д. Категорійний статус поширювачів структурної моделі речення / О. Д. Воробець // *Ukrainistika: minulost, pritomnost, budoucnost* III. Jazyk : [колективна монографія]. – Брно, 2015. – С. 133–140.
8. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 191 с.
9. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.
10. Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К. : Івано-Франківськ ; Варшава : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2015. – 316 с.
11. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
12. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
13. Мельничук О. С. Синтагматичне членування речення / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 431–509.
14. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні : вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.
15. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня ; общ. ред., предисл., вступ. ст. В. И. Борковский. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
16. Українська мова : Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – 3-є вид., зі змінами і доповн. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
17. Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф ; пер. с англ. Г. С. Щура ; под. ред. Ю. С. Степанова ; послеслов. С. Д. Кашнельсона. – 2 изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 428 с.

The article deals with basic theoretical principles concerning the categorial status of extenders of the model of sentence structure considering the compositional and semantic operation in context, wich have reliance on syntagmatic transformation of meaning.

Keywords: *extender, model, semantics, dual-core predicative system, sentence, function, semantic structure of the sentence.*